

Иван Ђорђевић

Етнографски институт САНУ, Београд

djordjevic.ivan77@gmail.com

Како је „народна игра“ освојила свет. Кратка друштвено-економска историја фудбала у Европи и Србији*

Фудбал у данашње време представља високо комодификовани спектакл, индустрију забаве у којој се врти огроман новац, а популарност фудбалских такмичења, било да су у питању клупска или репрезентативна, представља глобални феномен, који прате милијарде људи. Ова драматична трансформација, која је фудбал у данашње време претворила у „забаву за богате“, није се догодила случајно, већ има дубоке корене у историји овог спорта, али и у ширим друштвено-економским трансформацијама у оквиру којих овај сегмент популарне културе егзистира. У овом раду нудим једно од могућих виђења друштвених и економских услова у којима је фудбал настао и развијао се, са циљем да поставим оквир за разумевање промена које су се догодиле у овом спорту, али и у друштву, са посебним акцентом на повезаност фудбала са успоном национализма у бившој Југославији. Намера ми је да кроз анализу друштвено-историјских чинилаца који су кључно утицали на развој и трансформацију фудбалске игре укажем на шири оквир могућности за анализу савремених догађања кроз призму овог сегмента популарне културе.

Кључне речи:

фудбал,
историја,
Србија, Европа,
друштвено-
економска
трансформација

Данашњи спорт, а посебно фудбал, представља један од најраширенијих феномена популарне културе, као и моћну индустрију забаве, коју широм планете посматрају десетине милиона људи, што на самим стадионима, што посредством различитих медија. Феномени попут светских првенстава одавно не представљају само спортске догађаје првог реда, већ и озбиљне државне

* Овај текст је резултат рада на пројекту Културно наслеђе и идентитет, бр. 177026. Етнографског института САНУ, који је у целини финансиран од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја РС.

пројекте у оквиру којих се инвестирају милијарде долара.

Овај спорт, међутим, није увек тако изгледао. Пре само тридесет година, фудбал је, нарочито у Западној Европи и посебно у Великој Британији, био повезиван превасходно са хулиганским насиљем, а публике на дотрајалим стадионима било је све мање. Са друге стране, фудбал у источној Европи је пре пада Берлинског зида доживљавао свој врхунац, да би се током деведесетих година незадрживо сурвао на европску периферију, где се, мање или више, налази и данас. Ова, може се рећи, драматична трансформација, која је фудбал у данашње време претворила у „забаву за богате“, није се догодила случајно, већ има дубоке корене у историји овог спорта, али и у ширим друштвено-економским трансформацијама у оквиру којих овај сегмент популарне културе егзистира. У овом раду настојим да понудим једно од могућих виђења друштвених и економских услова у којима је фудбал настао и развијао се, са циљем да поставим оквир за разумевање каснијих промена које су се догодиле у овом спорту, али и у друштву. Посебан акценат стављам на повезаност фудбала са успоном национализма у бившој Југославији. Намера ми је да кроз анализу друштвено-историјских чинилаца који су кључно утицали на развој и трансформацију фудбалске игре укажем на шири оквир могућности за анализу савремених догађања кроз призму овог сегмента популарне културе.

Како би се боље разумели узроци и дубина трансформације кроз коју је прошао фудбал током сопственог развоја, као и различита динамика стварања и бивствовања овог спорта у појединим друштвима, неопходно је кратко се осврнути на историју спорта који је у њеној колевци, Великој Британији, познат као „најлепша игра“ (“the beautiful game”). Како то сумира Голдблат, „преци су знали за лопту, али је фудбал чедо модерности“ (Goldblatt 2008, 18).

Фудбал и модерност

Корени онога што би се могло назвати претечом фудбала сежу дубоко у историју, па је тако забележено да су се игре са лоптом налик њему одигравале широм земаљске кугле, од цивилизације Маја, па до ренесансне Фиренце. Фудбал какав ми данас познајемо настаје, међутим, у јасно одређеним историјским околностима у Енглеској. Наиме, још током средњег века је на Британским острвима постојала игра која би се могла именовати „народним фудбалом“, где се неодређени број учесника са једне стране сучељавао са исто тако произвољно направљеном „екипом“ са друге стране. Играло се практично без икаквих правила, нису се знали ни тачан број учесника ни дужина трајања меча, а победник је био онај „тим“ који би успео да донесе лопту у противничко село или крај града. Обавезна пратња оваквих народних „забава“ били су пијанство и насиље, па су се „пријатељски“ сусрети често завршавали са великим бројем повређених на обе стране (Holt 1989, 36). Због тога и не чуди што је први писани траг о фудбалу заправо забрана његовог играња, коју је потписао градоначелник Лондона 1314. године (Guttmann 1994, 7, Goldblatt 2008, 17). Заправо, карактер

ове народне игре није имао никакве везе са спортом како га данас замишљамо, већ се уклапао у класично карневалско понашање, које је у себи носило и озбиљну клицу субверзивности. Таква културна пракса свакако се све мање и мање уклапала у ново време које је наступало у Енглеској – доба индустријализације и развоја капиталистичке привреде, где, су како истиче Скемблер, „новопечени индустријалци захтевали да се зарад радне дисциплине беспосличарењу сасеку крила“ (Skembler 2007, 58). „На крају крајева, сат и фабричке сирене нису имали слуха за древну забаву“ (Holt 1989, 37). Тако је већ до половине деветнаестог века тзв. народни фудбал практично потпуно нестао из британских села и градова, подлежући притиску нових социо-економских околности. Нови дух капитализма, комбинован са јаком пуританском свешћу тога доба, протерао је карневалске забаве са улица, али је фудбал некако преживео, и то на, наизглед, необичном месту. Како истиче Голдблат, „преживео је захваљујући томе што је био сачуван и гајен у институцијама далеко од културног домаћаја методиста, индустријалаца и занатлија. Британске државне школе биле су лудички зоолошки врт тог времена. Омогућиле су уточиште дивљим и угроженим играма руралне џорџијанске Британије, где су гајене и развијане пре него што су пуштене назад у нови спортски пејзаж индустријске викторијанске Британије“ (Goldblatt 2008, 24)

Фудбал се, логично, ушавши у један систем попут образовног, значајно променио. Уместо забаве и доколице за народ, постао је механизам за стварање здравих елита, сасвим у стилу викторијанског духа који је тада владао. Улазак у структуру попут школске условио је, последично, и потпуну трансформацију карактера некадашње карневалске забаве, пре свега кроз настојање да се дефинишу правила игре, што се, како се данас званично сматра и како се наводи и на сајту Светске фудбалске федерације (FIFA), догодило 1863. године у Лондону, када је фудбал добио онакав облик какав мање или више и данас познајемо¹.

Иако је све до последњих деценија деветнаестог века фудбал практично остао доколица виших класа у Британији, ствари су се лагано мењале и игра је све више колонизована од стране радничке класе, да би након револуционарне промене – према којој су играчи од 1885. године добили могућност да буду плаћени – „аристократија ушла у трку пацова, где је славна и беспомоћна супериорност центлменског аматеризма разбијена од стране немилосрдних сила модерности“ (Исто, 49).

Искорак „најлепше игре“ из уског оквира забаве за богате омогућила је и промена статуса радничке класе крајем деветнаестог века, када се, добијањем слободног суботњег поподнева, отворио простор за доколицу у који је муњевитом брзином улетео фудбал (Sandvoss 2003, 6). Управо та чињеница вероватно представља и кључни и преломни фактор који је довео до тога да фудбал данас буде најпопуларнија игра на свету. Наиме, Британија је у том тренутку била,

1. Према Интернет страници <http://www.fifa.com/classicfootball/history/the-laws/from-1863-to-present.html> , посећена 10. октобра 2013.

може се рећи, на врхунцу своје империјалне славе и практично није било места на земљи где се неки поданик Круне није налазио на задатку, било да је у питању била једна од многих колонија, било да се радило о преношењу техничких знања која је „империја у којој никада не залази Сунце“ нештедимице ширила по свету. Како то каже Мисироли, „од тада се фудбал раширио свуда по свету као ’енглеска игра’ пратећи векторе индустријске револуције (и страст њених лучоноша, тј. инжењера и бизнисмена Њеног Величанства), постајући, иако више индиректно, алегорија једног другачијег производа Британије деветнаестог века, политичког либерализма господског сталежа“ (Missiroli 2002, 3).

Тако се фудбал, ношен крилима британске империјалне моћи, великом брзином ширио по свету, а нова мода није заобишла ни Србију. Лопту у ове крајеве нису донели Енглези, већ образовани млади људи који су се „најлепшом игром“ заразили студирајући у Будимпешти, Бечу, Прагу или Берлину, па је тако забележено да је први фудбалски меч у Србији одигран у мају 1896. године у Београду (Зес 2010, 138). Иако је, како тадашњи новински извештаји показују, нова игра примљена са приличним чуђењем и скепсом, фудбал је убрзо кренуо да се шири, пре свега међу младима, углавном студентима, па су већ почетком века почели да настају први фудбалски клубови, попут Сокола, Српског мача, а касније и Шумадије, БСК-а и Велике Србије – да поменем само најпознатије.

Динамика развоја фудбала у Србији почетком двадесетог века у принципу се није много разликовала од оне присутне у земљама централне и источне Европе, и била је базирана на принципима разумевања спорта као дела ширег, у то време еманципаторског пројекта оснаживања младих нација, али и са снажном цртом идеологије панславизма, што се најбоље видело у оквиру активности тзв. соколских покрета (Исто, 139). У том смислу, фудбал је превасходно био спорт младе националне елите, следећи Бизмаркову максиму да нема здраве нације без здравог тела.

Крај Првог светског рата донео је новину у фудбал у Србији, самом чињеницом да се – стварањем нове државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца – проширила база играча и да је конкуренцијом поспешен квалитет, с обзиром на то да је фудбал, пре свега у Хрватској, пре рата био далеко развијенији него у Србији². Ниво и организације игре подигнути су на виши ниво, Краљевина СХС је постала пуноправна чланица Фифе 1923. године, а први шампионат државе одигран је 1922. године. Међутим, како фудбал не би „заостајао“ за приликама у тадашњој држави, проблеми између српских и хрватских фудбалских елита почели су да ескалирају већ 1925. године, захтевом све јачих клубова у Србији да се седиште тадашњег Југословенског ногометног савеза премести у Београд, што се и догодило 1930. године, након увођења Шестојануарске диктатуре и

2. Интересантан је податак да је након меча између Српског мача и загребачког ХАШК-а, одиграног 1911. године и завршеног убедљивим поразом српског тима, велики део овдашње јавности играче дочекао „на нож“, сматрајући да су „осрамотили нацију“. Као последица ове „срамоте“, од Српског мача се одвојио нови фудбалски клуб, који ће касније имати важну улогу у историји српског фудбала – БСК из Београда.

стварања Југославије. Последице овог чина, као и односа међу елитама, биле су видљиве када је југословенски национални тим требало да отпутује на Светско првенство у Уругвај 1932. године, а који се на крају састојао само од српских играча, јер су, у знак протеста, хрватски клубови бојкотовали репрезентацију. Иако су односи током тридесетих година постајали, условно речено, нешто бољи, реформама државе и стварањем Бановине Хрватске 1939. године, уједињена југословенска лига је практично престала да постоји.

Фудбал у Србији / Југославији пре почетка Другог светског рата практично је пратио трендове других држава централне и источне Европе, углавном бивајући сведен на играње у великим градовима, и у великој мери је егзистирао као спорт средње образоване класе и занатлија, уклапајући се у шире национално-еманципаторске пројекте. За разлику од Британије, где је радничка класа практично колонизовала игру и самим тим је делимично професионализовала, у Југославији је све до 1935. године било на снази начело апсолутног аматеризма, да би се тек тада *de facto* озваничило плаћање играча (Исто, 155). Оно што је посебно интересантно за овај период јесте то да је фудбал, следећи опште стање у друштву, такође служио као средство за обрачуна националних политичких елита, утирући пут сличној улози коју ће имати пола века касније.

Фудбал између Истока и Запада

Избијање Другог светског рата, логично, изазвало је тектонске поремећаје и у фудбалу, као и у свакој другој сфери живота, али се фудбалска мапа Европе није превише променила након његовог завршетка. Енглеска је и даље, уљуљкана у сопственој предратној величини „колевке фудбала“, одбијала да учествује у такмичењима са другим селекцијама, док је прве године након рата обележио национални тим који је свој потенцијал приказивао и у предратним годинама – тим Мађарске. Консолидација нове геополитичке реалности у Европи, сада подељеној на тзв. Источни блок под утицајем Совјетског Савеза и на остатак континента колоквијално познат као Запад, довела је и до структурног и капиталног разилажења у разумевању природе и функције спорта. На западном делу континента фудбал је и даље био углавном перципиран као доколица радничке класе и био је базиран превасходно на приходима од улазница, а играчи се, иако плаћени, ни по чему, укључујући и приходе, нису разликовали од своје публике. Почетак евроатлантских интеграција педесетих година, што је отворило пут атрактивнијим клупским европским такмичењима, као и измештање мечева у вечерње термине омогућене појавом рефлектора, у великој мери су утицали на раст популарности фудбала, али оно што је кључно деловало на његов будући развој јесте појава телевизије. Ипак, колико год добродошли, приходи од телевизије и даље су чинили релативно миноран удео у новцу који су клубови стварали. Заправо, колико год да је западноевропски фудбал до седамдесетих година, у време економског процвата, преузео одлике тадашње капиталистичке економије, у смислу да је постао високоиндустријски, рационализован и

професионализован, не може се рећи да је, за разлику од других сфера популарне културе, он до краја био комерцијализован (Goldblatt 2008, 406–407). О нивоу комерцијализације чак и врхунских клубова у Западној Европи сведоче речи Велибора Васовића, југословенског фудбалера који је крајем шездесетих и почетком седамдесетих година био капитен холандског Ајакса из Амстердама: „Ајакс је био тим у коме је годинама било свега 13 професионалних играча, чак је и други голман био аматер, а имао је само једног плаћеног административца и пет чланова управе, односно финансијера.“³ Ако се има у виду да је тих година амстердамски клуб био један од најбољих и најтрофејнијих у Европи, јасно је да је фудбал у том тренутку био далеко од комерцијалног.

Фудбал са „оне стране гвоздене завесе“ имао је другачију судбину. Совјетски модел, развијан и примењиван пре Другог светског рата, имао је карактеристике које га структурно у потпуности одвајају од приступа који је био доминантан на Западу. Пре свега, спорт је, па тако и фудбал, перципиран као државни пројекат *par excellence*, те је у складу са тим био финансиран било директно од државе, било преко великих државних предузећа. Идеја комунистичког спорта, заправо, није била базирана на разумевању ове активности као доколице, већ, пре свега, као физичке културе. Наиме, овај модел је био заснован на разумевању спорта као агента друштвених промена, са државом као главним кормиларом. Спортска активност разумевања је као механизам за модернизовање заједнице, промовишући вредности попут здравља и хигијене, али и одбране, продуктивности и интеграције мултиетничких популација у унитарну државу. На крају, спорт је био перципиран и као модел за промоцију државе у међународном окружењу (Riordan 1999, 48–49).

Важан сегмент совјетског модела спорта био је аматеризам, односно апсолутно инсистирање на нетржишном разумевању ове активности. У том смислу, акценат је редовно био стављан на олимпијски спорт, и то пре свега на онај базични, попут атлетике, гимнастике или пливања. Важност ове врсте промоције за комунистичке државе свакако се види када се погледају статистике освајања медаља на Олимпијским играма, где је Совјетски Савез увек био у врху, али је још бољи пример Источна Немачка, држава која је у односу на број становника вероватно процентуално најуспешнија држава по броју одличја освојених на различитим такмичењима у базичним спортовима, и где су се спортски успеси рачунали као спољнополитичка стратегија првог реда и, практично, једини начин показивања супериорности према Западној Немачкој и осталим земљама Западне Европе.

Наравно, овај прокламовани аскетски аматеризам, да га тако назовем, није баш тако функционисао у пракси. Читав систем совјетског спорта био је заснован на принципу тзв. заштитника, моћних појединаца и институција, који су практично контролисали систем и омогућавали привилегије успешним спортистима. Принцип функционисања био је базиран на лакшем приступу

3. Доступно на <http://yugopapir.blogspot.com/2012/10/sportske-legende-velibor-vasovic-kako.html>, посећено 15. септембра 2013.

различитим материјалним добрима, добијању фантомских, добро плаћених послова и слично. На тај начин дешавало се да најбољи спортисти буду далеко боље плаћени од колега на Западу, формалних професионалаца (Goldblatt 2008, 440–441).

Фудбал у Совјетском Савезу, као и у осталим земљама Источног блока, такође је функционисао на овим принципима. Традиционално, постојали су клубови који су били под патронатом војске (нпр. ЦСКА Москва, ЦСКА Софија, или београдски Партизан у Југославији), полиције и обавештајних структура (Динамо из Москве, Динамо из Букурешта, док су у југословенском случају то, наводно, били Динамо из Загреба и београдска Црвена Звезда), али и великих државних предузећа која су издашно спонзорисала своје љубимце. У складу са тренутним односима моћи кретали су се и успеси различитих клубова, што је у неким случајевима, попут Динама из Берлина, омиљеног клуба шефа источнонемачке обавештајна службе Ериха Милкеа, стизало до потпуног екстрема – дешавало се да тим који се усуди да победи Динамо убрзо буде расформиран, а „виновници злочина“ кажњени на различите начине. Међутим, иако строго контролисан, овај систем је, у извесном смислу, отварао простор за субверзију, постајући једна од ретких 'ниша' у оквиру којих је совјетски грађанин могао имати сопствени избор, рецимо, бирајући клуб за који ће да навија (Edelman 2013, 143–144). У том контексту, занимљиво је размишљање совјетског антрополога Левона, изнесено у разговору са британским новинаром у Москви, почетком деведесетих година прошлог века: „У комунистичкој земљи (...) фудбалски клуб за који навијаш је заједница којој си ти сам одлучио да припадаш. Режим те није слао да навијаш за неки клуб, и, можда сем западних клубова, могао си сам да одабереш своју екипу. Можда би ти то била једина прилика да изабереш неку заједницу, а у њој си, такође, могао да се изражаваш онако како си желео. (...) Бити навијач (...) значи окупити се са другима и бити слободан“ (Kuper 2007, 56). У извесном смислу, оваква паралела би се могла повући и са југословенским / српским фудбалом у периоду након рата. Наиме, избор између два најпопуларнија београдска клуба – Црвене Звезде и Партизана био је у великој мери перципиран као питање културне преференције, везане до извесне мере за изражавање политичког става, али и порекла. Искуство одрастања у Београду, као и разговори са старијим суграђанима, показали су да је Партизан, као војни клуб, у великој мери све до седамдесетих година прошлог века био перципиран као државни пројекат, део система, али и тим за који навијају „војна лица“ и „дошљаци“, док је Звезда била „прави београдски клуб“ (Žikić 2012, 109), чак у извесној мери виђен и као антисистемски, утолико што је био посматран као „српски“, за разлику од „југословенског“ Партизана. Учећи прве кодове локалног фудбалског језика, неретко сам могао чути како је навијање за Звезду – „питање морала“. Без обзира на то што је Црвена Звезда била подједнако системски клуб као и Партизан, у смислу да је такође подржавана и финансирана од стране државних структура, ова дихотомија која се тичала „српства“ и „југословенства“ два београдска клуба била је у великој мери

присутна на когнитивној мапи Југославије, с обзиром на то да је велика већина српског становништва која је живела ван Србије подржавала у неупоредиво већој мери Звезду, тумачећи тај избор као један од сегмената националног идентитета. Таква перцепција је у великој мери утицала и на касније догађаје, током осамдесетих година прошлог века, када је Црвена Звезда понела епитет једног од „стубова српства“, док су се њени навијачи сматрали „патриотском авангардом“. Интересантно је приметити и то да снага митологизације историје клуба који је основан 1945. године од стране Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије иде дотле да се у рецентној перцепцији први навијачи Звезде виде као „група мангупа или боема, младих Београђана који нису волели војску или комунистички систем, који је већ кренуо да трули“ (Wilson 2006, 107), док се клуб описује следећим речима: „Сви знамо да је појам српства нераскидиво везан како за Звезду, тако и за њене навијаче од првих симпатизера до организованих навијача“.⁴

Било овакво схватање последица накнадног читавања, класичан случај стварања митополитичког наратива, или каква год врста конструкције, остаје чињеница да је такво разумевање било и остало веома снажно и присутно на когнитивној мапи како мојих испитаника тако и у јавном говору. Заправо, као што је случај и са московским Спартаком, може се рећи да је овде реч о коришћењу суженог простора за исказивање политичког става у мање или више репресивним режимима, где се одређена врста потенцијално опасне или забрањене припадности манифестује кроз подршку фудбалском клубу, у систему који је „радикално деинституционализован“ (Edelman 2002, 1444). Такви случајеви нису ретки, а вероватно најпознатији јесте пример фудбалског клуба Барселона, који је за време Франковог режима у Шпанији био једини механизам за очување и исказивање каталонског идентитета, а стадион Камп Ноу – практично једино место где се слободно могао говорити каталонски језик.

Генерално говорећи, југословенски / српски фудбал након Другог светског рата и успостављања комунистичке власти принципијелно је следио смернице успостављене у моделу совјетског спорта. Државно покровитељство, аматеризам, инсистирање на олимпијском (аматерском) спорту, као и рецепција спорта као физичке културе – све су то биле доминантне особине које је нова власт уткала у овај домен активности. Ни раскид са Стаљином 1948. године, који је донео одређене промене на пољу популарне културе у Југославији, није практично утицао на „позападњавање“ фудбала. Слично као и у Совјетском Савезу, фудбал, као и спорт уопште, имао је и едукативну улогу, промовишући здрав животни стил, али и служећи као механизам за друштвену покретљивост.

Сам завршетак рата донео је драстичну промену слике главних актера на југословенском фудбалском небу. Београдски великани, Југославија и БСК, угашени су одмах након ослобођења због чињенице да су наставили да играју фудбал и у окупираној Србији. Слично томе, у Загребу су, због учешћа у лиги

4. Према званичном сајту навијача Црвене Звезде – „Делија“, <http://www.oaza.rs/sport/delije/index.php>, посећено 24. децембра 2013.

подржаној од стране марионетске, нацистичке Независне државе Хрватске, одмах укинати тамошњи предратни клубови – ХАШК и Грађански (Wood 2013, 4). У Београду је, најпре, у марту 1945. године основана Црвена Звезда, а затим у октобру – и Партизан, подржан од стране тадашње Југословенске народне армије. Иако су оба клуба играла на стадионима некадашње Југославије и БСК-а, није било никаквог званичног континуитета са предратним тимовима. Са друге стране, у Загребу је створен нови клуб под именом Динамо, под покровитељством, како се говорило, полицијских и обавештајних структура. Једини предратни клуб који је „преживео“ рат био је сплитски Хајдук, чија су управа и играчи одбили да учествују у лиги фашистичке Италије, због чега су пред крај рата, успевши да се избеаве са окупираних територија, постали незванична „партизанска репрезентација“, одигравши деведесет утакмица на тзв. слободним територијама (Исто, 5, Dežulović 2013).⁵

Ова четири клуба практично су креирала велики део историје фудбала у СФРЈ, освојивши заједно четрдесет једну титулу шампиона државе, од четрдесет пет првенстава, колико је укупно одиграно, и створивши ривалитет познат под именом „велика четворка“. Током своје полувековне историје, фудбал је на просторима некадашње државе егзистирао на нивоу, да тако кажем, европског просека, повремено постижући велике успехе, попут освајања Купа сајамских градова 1967. године, као и учешћа Партизана у финалу Купа европских шампиона годину дана раније. Репрезентативна селекција је у периоду до седамдесетих

5. Изузетно је интересантно анализирати званичну историју на данашњим Интернет страницама наведена четири клуба. Црвена Звезда у основи наводи историјске податке о оснивању клуба од стране Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије, а у даљем тексту нема помена о било каквој врсти идеологије, укључујући и ону везану за „српски идентитет“. ФК Партизан, са друге стране, у вези са самим оснивањем наводи само датум тог догађаја, без помена оснивача и идеологије која је пратила клуб, на тај начин прећуткујући претпостављено „срамну“ историју. Случај Динама је још интересантнији, с обзиром на то да се на званичној презентацији клуба заправо успоставља континуитет са угашеним Грађанским, чему је послужила и недавна промена имена – од Ногометни клуб Динамо у Грађански ногометни клуб Динамо – како би се тај наводни континуитет додатно потцртао. Ове „муке са идентитетом“ једног од два највећа хрватска клуба трају током читавих деведесетих година, током којих је покојни хрватски председник Фрањо Туђман у неколико наврата утицао на промену имена клуба Динамо, најпре у Хашк Грађански, а затим у Кроација, што је изазвало велики револт навијача, па је након његове смрти враћено старо име клуба – Динамо. Интервенција са додатком „грађанског“ префикса заправо је имала за циљ да помири „комунистичко“ име и „славну хрватску историју“ клуба, на тај начин легитимишући „патриотски ореол“ који данас представља пожељну слику загребачке екипе. На крају, сплитски Хајдук, који једини од ова четири клуба има јасан и потврђен континуитет са предратним периодом, на својој презентацији наводи избалансирану историју клуба, истичући чињеницу да је тим био незванична репрезентација КНОЈ-а, али уз напомену да је након рата одбијена понуда да сплитски тим пређе у Београд и постане војни клуб. Овај кратак преглед званичних историја највећих клубова бивше Југославије указује на важност која се придаје, пре свега, истицању дисконтинуитета са комунистичким периодом, али и на прећуткивање проблематичне елементе, попут учешћа Грађанског у нацистичким такмичењима, и поред стремљења да се са овим клубом успостави јасан континуитет.

година прошлог века такође бележила респектабилне резултате, превасходно на олимпијадама, што је кулминирало освајањем турнира 1960. године. Фудбал и репрезентација су у овом смислу, као што је био случај и са другим земљама Источног блока, имали функцију промоције државе у иностранству, али су били и важан фактор у хомогенизовању југословенске нације, о чему сведочи и неписано правило да се национални тим увек састављао по тзв. „републичком кључу“, што је значило да је екипа, бар донекле, морала да одражава етнички статус читаве државе, па и по цену тога да у њој не играју најбољи фудбалери.

Ружно лице „најлепше игре“

Од средине седамдесетих година двадесетог века, међутим, у Западној Европи почињу да се осећају јасне назнаке кризе тзв. „државе благостања“. Тренд пропасти послератне социјалдемократске Европе изазвао је другачије реакције на северу и југу западног дела континента. Док су први на кризу реаговали гласањем за десне и конзервативне партије, земље попут Француске или Италије определиле су се да своје поверење ипак укажу левици. Најзначајнија промена политичког и економског курса у том погледу догодила се у Великој Британији, када је конзервативна влада премијерке Маргарет Тачер преузела власт 1979. године, моментално дерегулишући тржиште, приватизујући државне компаније и рушећи до тада веома снажне синдикате. Овакав драматични заокрет морао се одразити и на игру радничке класе – фудбал. Наиме, огромни успеси енглеских клубова у европским такмичењима током седамдесетих и почетком осамдесетих година (у периоду од 1977. до 1985. године клубови из ове земље освојили су седам наслова победника Купа европских шампиона) нису коинцидирали са порастом популарности игре или њеним, да се тако изразим, инфраструктурним развојем. Управо супротно, класне тензије које су се у Британији јавиле седамдесетих година довеле су до појаве првих навијачких група које су своје незадовољство положајем у друштву исказивале организованим насиљем, убрзо доведши до пада посете на трибинама (Goldblatt 2008, 548-549). Појава виолентног навијачког покрета није била карактеристична само за Британију, већ су се сличне групе појавиле и у другим земљама Европе, попут Француске, Италије и Холандије.

Оно што је, ипак, кључно утицало на дубинску структурну трансформацију фудбала, те претварање ове игре у ону коју данас познајемо, дешавало се у Британији. Игра радничке класе, кроз коју је та радничка класа могла да исказује и своје радости и своја незадовољства, напосто више није могла да постоји у новом окружењу, касније познатом као *тачеризам*. Као што се премијерка брутално обрачунала са синдикатима или побуњеним рударима током 1984. и 1985. године, тако је сличан сценарио морао бити примењен и на једну од последњих позорница класног рата – на стадионе. Околности су јој ишле у корист – 1985. година донела је низ инцидената, почевши од масовне туче навијача Милвола и полиције у Лутону, преко катастрофе у Бредфорду, када је 56

људи изгубило живот у пожару на дотрајалом стадиону (Исто, 568). А затим се догодио Хејсел, вероватно најпознатија фудбалска трагедија у историји, када је, непосредно пред почетак финала Купа европских шампиона, одиграног између италијанског Јувентуса и енглеског Ливерпула, у сукобу навијача два тима, у стампеду који је настао погинуло 39 људи, махом навијача торинског клуба. Невероватно звучи, али је утакмица ипак одиграна, док су тела настрадалих ношена у белгијске мртвачнице. Након ове утакмице, француски L'Équipe донео је својеврсну дијагнозу: „Ако је ово фудбал, нека умре“ (Исто, 543). Резултат катастрофе било је избацивање енглеских клубова из свих европских такмичења на неодређени период, и то на изричит захтев Маргарет Тачер. И поред предузетих ригорозних мера за заустављање насиља на стадионима, тек је 1989. година донела коначну финализацију онога што би се могло назвати „обрачуном са хулиганима“, и то након још једне трагедије на Хилсборо стадиону у Шефилду, када је у стампеду на трибинама живот изгубило 95 навијача Ливерпула. Ова катастрофа довела је до настанка тзв. Тејлоровог извештаја⁶, на основу кога су донете револуционарне мере о забрани стајања на стадионима, уводећи седећа места уместо дотадашњих „копова“, трибина на којима су се окупљали најватренији навијачи. Последице ове мере, уз појачану полицијску контролу, довеле су до потпуне трансформације фудбала из игре радничке класе у комодификовани спектакл.

Оно што је овде интересантно, превасходно на примеру догађаја у Хилсбороу, јесте чињеница да су за трагедију моментално окривљени навијачи, и у складу с тим је било могуће направити и спровести препоруке Тејлоровог извештаја. Чињеница је, међутим, да је двадесет три године након трагедије на видело дошла истина према којој највећу одговорност за катастрофу заправо сноси полиција, као и организатори утакмице, те да је у данима након овог догађаја мноштво детаља о улози снага безбедности заташкано и сакривено.⁷ Реч је, заправо, била о једном континуираном процесу стварања „државног непријатеља“, лица које персонификује све оно што не ваља у британском систему – навијача-хулигана (Hall 1978, Poulton 2005), који на сваки начин успорава или спречава неопходне реформе у друштву. Иако је сасвим сигурно да ниједна влада, била она десна или лева, не би толерисала или подржавала насиље попут онога које је ескалирало у Британији током седамдесетих и осамдесетих година прошлог века, догађаји везани за трагедију на Хилсбороу указују на то да се овде ради и о јасној политичкој агенди, која је за циљ имала дискредитацију остатка отпора већ скоро уништене радничке класе, а кроз стратегију стварања унутрашњег непријатеља и дизања моралне панике. Било како било, Тејлоров извештај је из корена променио британски фудбал, а класни рат, некада вођен на стадионима, измештен је у неке мање видљиве сфере, претварајући „најлепшу

6. Доступно на <http://www.fsf.org.uk/assets/Uploads/interim%20report%20hillsborough.pdf>, посећено 14. новембра 2013.

7. Види нпр. <http://www.theguardian.com/football/2012/sep/12/hillsborough-disaster-police-coverage-revealed>, посећено 17. децембра 2013.

игру“ у забаву средњих и виших класа.

Лабудова песма југословенског спорта

Док је у Западној Европи фудбал постајао „игра шљама“, у Источном блоку певана је лабудова песма „диригованог спорта“. У Совјетском Савезу је владала моћна машинерија Динама из Кијева, која је, предвођена Валеријем Лобановским, осамдесетих година два пута освајала Куп победника купова, док су вероватно највећи успех источноевропских клубова постигли Стеауа из Букурешта, победивши у финалу Купа европских шампиона 1986. године и играјући у финалу истог такмичења 1989. године, као и београдска Црвена Звезда, која је најзначајнији европски трофеј освојила 1991. године. Ови данас незамисливи успеси остварени су, заправо, у атмосфери у којој је економски принцип западноевропског фудбала, који је дуго опстајао на моделу базираном још педесетих година, почео да показује озбиљне знаке слабости, док је стабилни, дириговани совјетски систем давао резултате користећи вакуум настао превасходно кризом у британском фудбалу.

Југословенски фудбал је током осамдесетих година прошлог века пролазио кроз сличне фазе као и сама држава — и поред, у извесном смислу, вештачке стабилности, кризе су биле неизоставни део овог периода, попут неславног завршетка првенства 1985–86, када је због намештања утакмица титула додељена скопском Вардару. Ипак, у том периоду су југословенски клубови били редовни учесници европских такмичења, а поједини су доспевали и до самих завршница. Заправо, кључни фактори за овакве успехе клубова били су релативна финансијска стабилност путем државног спонзорства (клубови, за разлику од западних, нису морали да воде рачуна о тржишту), као и специфично, а веома важно правило о забрани одласка фудбалера у иностранство пре 28. године живота. Ово начело, занимљиво, опстало је и званично је укинато тек 1992. године, иако се у СФРЈ либерализација одласка на привремени рад у стране земље догодила још шездесетих година двадесетог века. Ипак, спорт као државни пројекат, базиран на званично прокламованом принципу аматеризма, није дозвољавао искорак у погледу тржишне либерализације, чиме је омогућен неупоредиво стабилнији развој клубова, који су могли располагати играчима дуги низ година и у њиховој пуној зрелости.⁸ При томе, треба имати у виду и

8. Иако званично аматерски и слабо плаћен, као и у Совјетском Савезу, спорт је, па и фудбал, успешним актерима омогућавао различите привилегије, од добијања станова и касније локала, па до сумњивих и нелегалних финансијских трансакција из тзв. „црних фондова“, којима су плаћани играчи. О томе сведочи и већ наведени интервју Велибора Васовића, где он објашњава како је шездесетих година прешао из Партизана у Црвену Звезду: „Тада је мени истицао уговор, али је истицао и Јусуфију. И он и ја смо били репрезентативци. У управи 'Партизана' тада је био и мој, већ поменути, ујак, Давид Лаушевић, па су мудраци у клубу мислили да је боље дати велике паре Јусуфију, да он не оде, а да ја по природи ствари морам да ћутим, као ујак ће ме средити. Наравно, ја сам отишао одмах код Аце Обрадовића и рекао: 'Чика Ацо, ако Звезда има пара, ја бих ...' И тако сам дошао у 'Звезду', плаћен из црног

то да је фудбалско тржиште у Европи било неупоредиво другачије него што је то случај након деведесетих година, тако да је, чак и када је то било изводљиво, искључиво најбољима и било могуће да оду у иностранство. Такође, разлика у новцу који се могао зарадити играјући фудбал у Западној Европи није била толика колика је у последњих двадесет година. Средства која су улагана барем у веће југословенске клубове нису у том тренутку била значајно мања од оних у западним земљама, о чему, на пример, сведочи и трансфер Синише Михајловића из Војводине у Црвену Звезду 1990. године, који је износио милион немачких марака, што је била респектабилна сума и за тадашњи европски ниво.

Док се у држави играо солидан фудбал, на трибинама, међутим, није било тако идеално. Следећи европске трендове, и у Југославији је осамдесетих година започео процес стварања правих организованих навијачких група. Мање или више организованог навијања било је свакако и раније, па се тако, рецимо, за званичан датум оснивања Торциде (Torcida) – навијача сплитског Хајдука узима 1950. година⁹, док се формирање Партизанових Гробара везује за 1970. годину, али се може рећи да је озбиљно оснивање навијачких група, у смислу у коме се данас о њима говори, започело тек у осмој деценији двадесетог века. Навијачи Динама, под именом Бед Блу Бојс (Bad Blue Boys), настали су 1986. године, као и прве групе навијача Звезде, попут Ултрас, Ред Девилс (Red Devils) и Зулу Вориорс (Zulu Warriors), које ће 1989. године оформити јединствену групу под називом Делије.¹⁰ Угледајући се пре свега на италијанске и британске „колеге“, навијачи највећих клубова успоставили су ривалитет који је, као и у другим земљама, поред вербалног, често прелазио и у физичко насиље. Нереди на самим стадионима, међутим, били су веома ретки, ако се изузму спорадични инциденти, попут, рецимо, упада навијача Хајдука на терен у септембру 1966. године, због чега је сплитски клуб ригорозно кажњен. У принципу, физички сукоби између супростављених групација углавном су се одигравали по одређеним градским локацијама и били су релативно ниског интензитета, без реалне опасности по угрожавање живота. Овде наводимо како то описује судија за прекршаје, задужен за кажњавање преступа на стадиону, у интервјуу београдском спортском листу „Темпо“, у августу 1973. године: „Као спортски човек – увек и првенствено настојим да откријем узроке евентуалног инцидента. Да проникнем у психу тих

фонда. У 'Партизану' су се пошлогоирали. Генерал Илија Радаковић био је тада председник 'Партизана' и одмах је одлучио да ми, такође из црног фонда, да дупло више само да се вратим.“

9. Према званичној презентацији навијача Хајдука, 28. октобра 1950. године, дан пред утакмицу са Црвеном Звездом у Сплиту, основана је навијачка група Торцида, која је, како се наводи, врло брзо растурина државном репресијом, бивајући посматрана као „непријатељски и антидржавни елемент“. Доступно на <https://www.facebook.com/torcida.split.1950/info>, посећено 3. јануара 2014.

10. Наравно, и други, „мањи“ клубови пратили су овај тренд, па су у овом периоду широм СФРЈ ницале навијачке групе, попут навијача Сарајева – Хорде зла, Жељезничара – Манијаци, ријечке Армаде, осигејке Кохорте, и многих других. Ипак, највећи значај имали су навијачи четири највећа клуба.

људи, да не погрешим приликом одмеравања казне (...) Међутим, то не значи да сам и сентименталан према онима који заиста заслужују примерну, или најоштрију казну (...) У поступку нема ничег изузетног, осим што је критеријум за овакву врсту прекршаја - строжи. Физичке обрачуне и међусобна вређања међу гледаоцима, а нарочито нападе на судије или актере, као по правилу кажњавамо – затвором“.¹¹ И у разговорима са члановима тзв. „старије гарде“ навијача, како у Београду тако и у Загребу, често сам слушао да је у осамдесетим годинама напад на полицију био раван самоубиству и да је тај вид супротстављања систему у принципу био максимално избегаван, с обзиром на то да је репресивни апарат некадашње Југославије пословично добро функционисао, или је бар тако изгледало.

Ипак, ривалитет међу навијачким групама добио је убрзо по њиховом организовању једну нову димензију, у складу са дешавањима у држави средином осамдесетих година прошлог века. Пораст националистичких стремљења у све одметнутијим врховима републичких комунистичких партија утицао је и на дешавања на стадионима, где се превасходно млади навијачи, ослобођени „стега“ још увек званично живе комунистичке идеологије, окрећу међунационалним обрачунима, постајући на изванредан начин авангарда „националистичке експлозије“, која ће кулминирати неколико година касније у грађанском рату на тлу бивше Југославије. До тада забрањене песме и слогани полако постају део навијачког фолкора, а сукоб између, рецимо, навијача Звезде и Динама трансформише се у обрачун Срба и Хрвата.

Док се, дакле, у Британији, на стадионима водио класни рат у последњој фази обрачуна политичке елите и радничке класе, у Југославији је трансгресија отишла у другом правцу – ка међуетничким сукобима. За разлику од Британије, која је ту трансгресију сузбила комбиновањем репресије и економског притиска, нове националистичке елите у републикама бивше СФРЈ дочекале су националистичко насиље навијача раширених руку, добијајући неочекиваног савезника и кооптирајући га за остваривање својих циљева. Како је централна држава слабила, тако је и насиље на стадионима и око њих почело да бива уобичајено, да би кулминирало у Загребу 13. маја 1990. године, пред утакмицу Динамо – Црвена Звезда, када се догодио југословенски Хејсел – Максимиер (в. Đorđević 2012).

Закључна разматрања

У овом раду настојао сам да пружим шири друштвено-историјски оквир који је пратио развој фудбалске игре у Европи и посебно у Србији / Југославији, с намером да укажем на важност разумевања тих процеса у контексту анализе савремених феномена који прате фудбал. Пратећи трансформације које је ова игра

11. Доступно на <http://yugopapir.blogspot.com/2013/08/petar-stojanovic-sup-bg-nisam.html> , посећено 18. новембра 2013.

доживљавала кроз своју историју, могуће је добити увид у комплексност услова који су довели до тога да фудбал постане релевантан фактор на друштвеним позорницама различитих земаља, где бивша Југославија представља веома добар пример тога како једна поткултурна трансгресија може добити политичку важност. Немири на загребачком стадиону Максимир, који су довели до тога да уобичајена метафора у јавним наративима Србије и Хрватске постане „рат је почео на Максимиру“ (в. Mihailović 1997), међутим, нису настали случајно, нити се та ескалација насиља случајно догодила баш на фудбалској утакмици. Као што каже Армстронг, фудбалски навијачи често јавно изражавају мишљење о културном стилу, расама или половима са којима се милиони слажу, али се једва усуђују или се никада не усуђују да то изразе (Armstrong 1998, 301).

Тако посматрано, друштвено-историјске околности које су довеле до тога да се у оквиру фудбалске културе створе поткултурне групе склоне екстремизму омогућиле су да навијачи у извесном смислу постану „националистичка авангарда“ унутар југословенског јавног простора, где је трансгресија која се појавила била аутентичан део „фудбалског миљеа“, али и идеалан простор за каснију инструментализацију од стране носилаца моћи у друштву. И као што су у Британији навијачи искоришћени као један од повода за обрачун са радничком класом средином осамдесетих година двадесетог века, тако су у бившој Југославији они препознати као више него корисни актери за међуетничке обрачунае који су се припремали. У том смислу, када се анализирају ови процеси, веома је важно имати у виду историјски контекст у коме су се догађали, као и социјалне трансформације које су те процесе узроковале.

Литература:

- Armstrong, Gary. 1998. *Football hooligans : knowing the score, Explorations in anthropology*. Oxford ; New York: Berg.
- Dežulović, Boris. 2013. "Ostavite Hajduk na miru! Eno vam HAŠK i Građanski, pa s njima igrajte Pavelićevu ligu i vičite 'Ajmo, ustaše!'" *Jutarnji list*, 30.11.2013.
- Đorđević, Ivan. 2012. "Twenty years later: The war did (not) begin at Maksimir an anthropological analysis of the media narratives about a never ended football game." *Glasnik Etnografskog instituta SANU* no. 60 (2).
- Edelman, Robert. 2002. "A Small Way of Saying "No": Moscow Working Men, Spartak Soccer, and the Communist Party, 1900-1945." *The American Historical Review* no. 107 (5):1441-1474.
- Edelman, Robert. 2013. "Football in the Era "Changing Stagnation". The Case of Spartak Moscow." In *Soviet society in the era of late socialism, 1964 - 1985*, edited by Neringa Klumbytė and Gulnaz Sharafutdinova, vii, 251 pages. Lanham: Lexington Books.
- Goldblatt, David. 2008. *The ball is round : a global history of football*. 1st Riverhead trade pbk. ed. New York: Riverhead Books.
- Guttmann, Allen. 1994. *Games and empires : modern sports and cultural imperialism*.

- New York: Columbia University Press.
- Hall, Stuart. 1978. "'The Treatment of Football Hooliganism in the Press'," In *Football Hooliganism: The Wider Context*, edited by R. Ingham. London: Inter-Action Imprint.
- Holt, Richard. 1989. *Sport and the British : a modern history*, *Oxford studies in social history*. Oxford England, New York: Clarendon Press ; Oxford University Press.
- Kuper, Sajmon. 2007. *Fudbalom protiv neprijatelja*. Beograd: Samizdat B92.
- Mihailović, Srećko. 1997. "Rat je počeo 13. maja 1990." In *Rat je počeo na Maksimiru*, edited by Svetlana Slapšak and Hari Štajner, 77-124. Beograd: Medija centar.
- Missiroli, Antonio. 2002. "European Football Cultures and their Integration: The 'Short' Twentieth Century." *Culture, Sport, Society* no. 5 (1):1-20.
- Poulton, Emma. 2005. "English Media Representation of Football-related Disorder: 'Brutal, Short-hand and Simplifying'?" *Sport in Society: Cultures, Commerce, Media, Politics* no. 8 (1):27-47.
- Riordan, James. 1999. "The impact of communism on sport." In *The international politics of sport in the 20th century*, edited by James Riordan and Arnd Kruger, x, 253 p. London, New York: E & FN Spon ; Routledge.
- Sandvoss, Cornel. 2003. *A Game of Two Halves*. London: Routledge.
- Skembler, Grejem. 2007. *Sport i društvo. Istorija, moć, kultura*. Beograd: Clio.
- Wilson, Jonathan. 2006. *Behind the Curtain: Football in Eastern Europe: Travels in Eastern European Football*. London: Orion.
- Wood, Shay. 2013. "Football after Yugoslavia: conflict, reconciliation and the regional football league debate." *Sport in Society* no. 16 (8):1077-1090.
- Zec, Dejan. 2010. "The Origin of Soccer in Serbia." *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies* no. 24 (1-2):137-59.
- Žikić, Bojan. 2012. *Misao, kultura, identitet*. Beograd: Srpski genealoški centar.